

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: [http:// orcid.org /0000-0003-1010-2329](http://orcid.org/0000-0003-1010-2329)

e-mail: lytvynmr@gmail.com

ДЕПОРТАЦІЇ/«ЕВАКУАЦІЇ» ЗАХІДНИХ УКРАЇНЦІВ: ГУМАНІТАРНА АКЦІЯ ЧИ ЕТНІЧНА ЧИСТКА КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ?

У 2024 р. відбулися наукові та громадські заходи, приурочені 80-літтю початку масових депортацій українців із Надсяння, Лемківщини і Холмщини в УРСР, які були організовані тоталітарними владами Польщі та СРСР. Услід за першою акцією (1944–1946) проведено депортаційну операцію «Вісла» (1947). У час коригування нового польсько-радянського кордону 1951 р. завершено насильницьке виселення українців, поляків та євреїв із прикордоння. Вказані події досі є об'єктом дискусій як політиків, так і науковців.

Комісія з переслідування злочинів проти польського народу Інституту національної пам'яті Польщі (ІНП) 28 листопада 2023 р. несподівано опублікувала заяву про закриття слідства у справі операції «Вісла». Слідство польських правників підсумувало, що масова евакуація близько 140 тис. польських громадян української, лемківської та польської національностей, здійснена у 1947 р. комуністичною владою Польщі, «мала превентивно-захисний, а не репресивний характер». Окрім того, ІНП призупинив слідство у цій справі через «виникнення тривалої перешкоди, що перешкоджає провадженню, у вигляді неможливості отримати докази з документів, що зберігаються на території Російської Федерації та України, необхідні для доповнення доказів і завершення провадження» (Верховецька). Рішення Інституту викликало обурення та критику серед фахових польських і українських істориків та представників української громадськості у Польщі. Об'єднання українців у Польщі, з ініціативи якого було розпочато розслідування злочинної операції «Вісла», 30 листопада 2023 р. направило до ІНП заяву про оскарження результатів слідства 2012–2022 рр., у якій не врахувало величезного наукового доробку польських та українських істориків, напрацьованого за останні 30 років і опублікованого, зокрема, в ІНП Польщі.

Вказане рішення Інституту оскаржили провідні польські науковці та шановані громадські діячі, які надіслали відкритий лист маршалку Сейму Республіки Польща (РП) Шимону Головні (Szymon Franciszek Hołownia) і маршалці Сенату РП Малгожаті Кідава-Блоньській (Małgorzata Maria Kidawa-Błońska), заявивши: «Рішення,

прийняте прокурором ІНП, та аргументація, яка його обґрунтовує, підважують як права українців як громадян Польщі, так і досягнення в процесі польсько-українського примирення та порозуміння. Польсько-українське примирення, яке є основою спільності інтересів польської й української націй, особливо важливе у контексті боротьби з російською агресією в Україні. Дії ІНП й антиукраїнських середовищ суперечать також – стосовно політики переслідування в комуністичний період громадян, що походять з української меншини, лемків – висновкам багатьох польських та українських істориків, які присвятили цим питанням важливі публікації.

Ми висловлюємо свій рішучий протест також і тому, що рішення та його обґрунтування, опубліковане Інститутом національної пам'яті, суперечать історичній правді, базуються на фальшивих передумовах, а як єдине достовірне історичне джерело Слідчий відділ ІНП визнає і рясно цитує вибірково підібрані документи, опубліковані комуністичною владою ПНР (sic!), повністю заперечуючи здобутки польських істориків.

Інститут національної пам'яті є органом Польської Держави, статутним завданням якого є “провадити розслідування нацистських та комуністичних злочинів, зокрема злочинів, скоєних проти осіб польської національності або польських громадян інших національностей, вчинених у період з 8 листопада 1917 року по 31 липня 1990 року”. Натомість ІНП визнав, що примусова депортація українців, здійснена силовими структурами комуністичної Польщі, позбавлення їх домівок, нажитого майна, терор, знищення інституцій та розпорошення з метою національної асиміляції, здійснена для “остаточного вирішення українського питання”, була прикладом гуманізму і навіть відповідала потребам та очікуванням депортованих. До цього аргументу не дійшла навіть комуністична влада ПНР.

У процесі слідства прокурор ІНП визнав за доцільне повністю знехтувати глибокими дослідженнями польських істориків. Всупереч очевидним історичним фактам, він не знайшов підстав для висновку, що переселення в рамках акції “Вісла” було злочином проти людяності та комуністичним злочином.

Припинення розслідування акції депортації 1947 року, яка була сталінським злочином, скоєним проти польських громадян, що походять з української меншини, лемків, а також проти групи етнічних поляків зі змішаних сімей, є виправданням комуністичного злочину в розумінні закону про ІНП, і тим самим якнайправдоподібніше свідчить про порушення цього закону. Інститут національної пам'яті тим самим не тільки не здатний побачити й оцінити реально вчинені злочини, які були і є очевидними, але, о жаж! він ці злочини хвалить та виправдовує!

Більше того, обґрунтовуючи рішення ІНП, прокурор проігнорував ухвалу Сенату РП 1990 року, декларації польських президентів, зроблені в контексті річниць акції “Вісла”, заяви уповноваженого з прав людини про злочинний характер цієї акції, і, зрештою, цілу вже бібліотеку праць польських та українських істориків (зокрема опублікованих до 2016 року Інститутом національної пам'яті), які аналізують генезу, перебіг і наслідки, й однозначно свідчать, що акція “Вісла” була злочином, зокрема злочином проти людяності.

З огляду на вищевикладене, ми звертаємося до влади Республіки Польща з проханням вжити заходів, які однозначно оцінюють як злочинний характер акції “Вісла”, так і скандальні, на нашу думку, дії з цього питання ІНП як органу польської

держави. Публікуючи це рішення разом з його обґрунтуванням, керівництво ІНП вирішило, що може дозволити собі і поглумитися з поваги до польського парламенту, підважуючи, наприклад, положення вищезгаданої ухвали Сенату від 1990 року.

В демократичній державі неприпустимо нехтувати громадянськими правами, порушувати законодавство заради меркантильних політичних потреб. Засуджуючи рішення й обґрунтування, опубліковане Інститутом національної пам'яті стосовно акції "Вісла", ми стаємо на бік усіх тих, для кого важлива повага до правди й елементарне почуття справедливості» (Хруслінська).

Вказаний лист підписали: Адам Бальцер (Adam Balcer), Едвін Бендик (Edwin Bendyk), Богуміла Бердыховська (Bogumiła Berdychowska), Юстина Бяловонс (Justyna Białowas), Мартина Богачик (Martyna Bogaczyk), Влодзімеж Богачик (Włodzimierz Bogaczyk), Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski), Іза Хруслінська (Iza Chruślińska), Пшемислав Чаплінський (Przemysław Czapliński), Анна Домбровська (Anna Dąbrowska), Томаш Достатний (Tomasz Dostatni), Роман Дрозд (Roman Drozd), Аґата Фіют-Дудек (Agata Fijuth-Dudek), Рафал Дзенсьоловський (Rafał Dzieciołowski), Анна Енгелькінґ (Anna Engelking), Марія Фредро-Смоленська (Maria Fredro-Smoleńska), Анджей Фрішке (Andrzej Friszke), Гжеґож Гауден (Grzegorz Gauden), Костянти Геберт (Konstanty Gebert), Ганка Групінська (Hanka Grupińska), Ігор Галаґіда (Igor Hałagida), Оля Гнатюк (Ola Hnatiuk), Аґнешка Голланд (Agnieszka Holland), Гжеґож Грицюк (Grzegorz Hryciuk), Єжи Ілґ (Jerzy Illg), Божена Івашкевич-Вроніковська (Bożena Iwaszkiewicz-Wronikowska), Аґнешка Ячинська (Agnieszka Jaczyńska), Вітольд Клаус (Witold Klaus), Марта Коваль (Marta Kowal), Марцін Куля (Marcin Kula), Григорій Купріянович (Grzegorz Kuprianowicz), Данута Куронь (Danuta Kuroń), Пьотр Лещинський (Piotr Leszczyński), Даріуш Лібьонка (Dariusz Libionka), Аґнешка Ліпська-Онишкевич (Agnieszka Lipska-Onyszkiewicz), Маґдалена Лазаркевич (Magdalena Łazarkiewicz), Гелена Лучиво (Helena Łucywo), Войцех Маньковський (Wojciech Mańkowski), Анджей Менцвель (Andrzej Mencwel), Гжеґож Мотика (Grzegorz Motyka), Ядвіґа Новаковська (Jadwiga Nowakowska), Войцех Онишкевич (Wojciech Onyszkiewicz), Гжеґож Пац (Grzegorz Pac), Ельжбета Петрайтіс-О'Нейл (Elżbieta Petrajtis-O'Neill), Яцек Пехота (Jacek Piechota), Бартош Пехович (Bartosz Piechowicz), Мацей Пьотровський (Maciej Piotrowski), Ян Пісулінський (Jan Pisuliński), Моніка Платек (Monika Płatek), Славомір Полешак (Sławomir Poleszak), Кшиштоф Подемський (Krzysztof Podemski), Катажина Пшиборська (Katarzyna Przyborska), Данута Пшивара (Danuta Przywara), Адам Пулавський (Adam Puławski), Єжи Рейт (Jerzy Rejt), Павел Решка (Paweł Reszka), Анна Роснер (Anna Rosner), Анджей Роснер (Andrzej Rosner), Малґожата Рухневич (Małgorzata Ruchniewicz), Кшиштоф Рухневич (Krzysztof Ruchniewicz), Адам Зауер (Adam Sauer), Маріуш Сава (Mariusz Sawa), Славомір Сераковський (Sławomir Sierakowski), Мирослав Скірка (Mirosław Skórka), Маґдалена Семчишин (Magdalena Senczyszyn), Анджей Северин (Andrzej Seweryn), Євґеніуш Смоляр (Eugeniusz Smolar), Гражина Станішевська (Grażyna Staniszevska), Кшиштоф Становський (Krzysztof Stanowski), Станіслав Стемпень (Stanisław Stępień), Томаш Стрик (Tomasz Stryjek), Даріуш Шимчиха (Dariusz Szymczycha), Патриція Тшещинська (Patrycja Trzeszczyńska), Маґдалена Туллі (Magdalena Tulli), Петро Тима (Piotr Tuma), Марек Вільчинський (Marek Wilczyński), Мирослав Влеклий (Mirosław

Wlekły), Рафал Внук (Rafał Wnuk), Пьотр Вуйцик (Piotr Wójcik), Даміан Вуттке (Damian Wuttke), Роман Висоцький (Roman Wysocki), Кристина Захватович-Вайда (Krystyna Zachwatowicz-Wajda), Маріуш Зайончковський (Mariusz Zajączkowski), Адам Зьолковський (Adam Ziółkowski), Гелена Датнер (Helena Datner), Кристина Янда (Krystyna Janda), Міхал Клінгер (Michał Klinger), Мая Коморовська (Mała Komorowska), Агнешка Коритковська (Agnieszka Korytkowska), Іренеуш Кшемінський (Ireneusz Krzemiński), Роман Куркевич (Roman Kurkiewicz), Ханна Махінська (Hanna Machińska), Ксаверій Півоцький (Ksawery Piwocki), Анда Роттенберг (Anda Rottenberg), Ельжбета Смулкова (Elżbieta Smułkowa), Малгожата Шейнерт (Małgorzata Szejnert), Анна Вольф-Повенська (Anna Wolff-Powęska), Адам Буяк (Adam Bujak), Єва Кулік-Белінська (Ewa Kulik-Bielińska), Пьотр Стшалковський (Piotr Strzałkowski), Анджей Яцек Блікле (Andrzej Jacek Blikle), Ян Яблковський (Jan Jabłkowski), Ярослав Холодецький (Jarosław Chołodecki), Леслав Ющишин (Lesław Juszczyzyn). Вказану позицію документально обґрунтовано у новітніх публікаціях наших польських колег із Інституту політичних студій Польської академії наук (Motyka, Stryjek, Zajączkowski, 2020; Motyka, G., 2023).

Матеріали розслідування юристів ПІН заперечили представники Українського історичного товариства у Польщі, які відзначили: «У ході розслідування не було виявлено підстав для висновку, що переселення було злочином проти людяності або комуністичним злочином. Обґрунтування прокурором ІНП цієї тези суперечить елементарним історичним знанням про акцію “Вісла”, що містяться в численних наукових історичних дослідженнях, а також нормам правової держави. Вона суперечить ухвалі Сенату Республіки Польща від 1990 року, яка засуджує акцію “Вісла”, “в якій був застосований принцип колективної відповідальності, характерний для тоталітарних систем”. Так само засвідчив у 2002 році президент Польщі Александр Квасневський: “Вона [акція «Вісла»] стала просто символом усього зла, яке завдала тодішня комуністична влада українському населенню в Польщі”, та визнав, що її виправдання пролиттям польської крові “є не тільки помилковим, але й просто етично неприйнятним”. У свою чергу, президент Лех Качинський у 2007 році вважав акцію “Вісла” такою, що “суперечить фундаментальним правам людини”.

Акція “Вісла” є актом репресій, здійсненим без жодних правових підстав. Формально Республіка Польща у 1947 році була конституційною державою. Тому влада і підпорядковані їй державні органи були зобов’язані діяти в рамках закону. Однак рішення про депортацію українського населення було прийнято з його порушенням. Аргументація, що депортація українського населення була викликана необхідністю боротьби з українським підпіллям, не відповідає історичній правді. Адже не випадково комуністична влада в жодному іншому випадку боротьби з антикомуністичним підпіллям не використовувала масові виселення чи переселення цивільного населення як засіб боротьби.

Акція виселення, яку здійснювали підрозділи Війська Польського, частини Корпусу внутрішньої безпеки, що входили до складу оперативної групи “Вісла”, фактично мала характер депортації українського населення з метою його асиміляції. Офіцери Війська Польського незаконно виконували стосовно громадян Республіки Польща української національності функції органу державної адміністрації. Передача військовій владі функцій цивільних органів адміністративної влади формально

могла настати в Польщі у 1947 році лише в період воєнного стану, з дотриманням суворо визначеної законом процедури. Тим часом з 17 грудня 1945 року в Польщі не діяв ні воєнний, ні надзвичайний стан, який би наділяв надзвичайними повноваженнями армію, органи державної безпеки та державну адміністрацію.

У польському кримінальному праві не існувало покарання колективною депортацією. Суди в Республіці Польща – як цивільні, так і військові, – не могли винести вирок про примусове виселення, вивезення в іншу віддалену місцевість та постійне проживання у визначеному місці під наглядом органів державної безпеки. Незважаючи на це, українське населення, яке залишилося в Польщі після масових депортацій з Польщі до СРСР у 1944–1946 роках, у 1947 році змусили покинути рідну місцевість, незаконно позбавили особистої свободи, що поєднувалося з психічними та фізичними тортурами. Під час операції “Вісла” було також привласнення рухомого і нерухомого майна, що належало вселеним родинам. Руйнування їхньої спадщини, особливо церков і цвинтарів, було для них черговою – після виселення – формою репресій і приниження.

На західних і північних теренах українські родини не мали можливості вибору місця проживання. Вони мусили замешкати там, куди були скеровані адміністрацією, зокрема в непридатних для проживання об’єктах. Водночас були непоодинокі випадки релокацій, якщо адміністрація вважала, що кількість українських родин у місці поселення є надто великою. Виселені українці перебували під постійним наглядом органів безпеки та цивільної міліції. Будь-яке їхнє пересування за межі повіту відтоді вимагало дозволу органів громадської безпеки. Обмеження особистої свободи репресованих у рамках акції “Вісла” ніколи не були скасовані державною владою. Після 1956 року влада просто перестала їх виконувати.

У ході кампанії виселення та примусового поселення українського населення на західних і північних теренах підрозділи Війська Польського, органи державної безпеки та державної адміністрації вчиняли численні злочини, відповідальність за які була передбачена чинним у 1947 році Кримінальним кодексом. Якщо покарання комуністичною владою без жодних правових підстав майже 150 тисяч громадян держави депортацією з їхньої Малої Батьківщини не було комуністичним злочином, то чим власне воно було?

На нашу думку, прокурор ІНП, обґрунтовуючи припинення слідства у справі акції “Вісла”, виправдав всупереч Закону про ІНП та чинному законодавству Республіки Польща комуністичний злочин. Водночас звертаємо увагу на те, що визнання злочинної акції “Вісла” справедливою і законною створило би небезпечний правовий прецедент у польській державі. Це б дало у майбутньому державним органам можливість застосовувати подібні репресивні дії проти будь-якої групи громадян Республіки Польща, вважаючи їх “діями, що не містить ознак протиправного діяння”» (Якщо акція «Вісла»).

Заяву підписали: Аліна Баціц, Вігольд Бобрик, Рафал Дидич, Богдан Гальчак, Ігор Галагіда, Маріуш Гумецький, Ольга Кіх-Маслей, Тетяна Колодинська, Марек Козубель, Ростислав Крамар, Ігор Ксенич, Григорій Купріянович, Олександр Маслей, Марко Мельник, Юрій Рейт, Мирослав Скірка, Ярослав Сирник, Аркадій Трохановський, Петро Тима, Роман Висоцький, Ростислав Жерелик.

Заяви зарубіжних колег підтримують науковці відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, які теж вважають, що депортаційну акцію «Вісла» 1947 р. необхідно трактувати як етнічну чистку, яку організували комуністичні режими СРСР, Польщі та Чехо-Словаччини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Верховецька, А. (2023). *«Це рішення суперечить історичній правді та праву»: в Україні та Польщі гостро критикують рішення польського Інституту національної пам'яті про припинення розслідування операції «Вісла»*. <https://naszwybir.pl/akcja-wisla>

Хруслінська І. (2023). *Акція «Вісла» була злочином проти людяності*. <https://zbruc.eu/node/117125>

Якщо акція «Вісла» не злочин – що ж тоді закон? (2023). https://zbruc.eu/node/117133?fbclid=IwAR2RtJ6SyINrINWBOvByMq-Q_y0rzHTKmhCJe4MTIN17akagj219kUx38E

Motyka, G., Stryjek, T., Zajączkowski, M. (2020). *Międzynarodowe aspekty akcji «Wisła»*. Warszawa.

Motyka, G. (2023). *Akcja «Wisła» 47. Komunistyczna czystka etniczna*. Warszawa.

REFERENCES

Verkhovetska, A. (2023). *«Tse rishennia superechyt istorychnii pravdi ta pravu»: v Ukraini ta Polshchi hostro krytykuiut rishennia polskoho Instytutu natsionalnoi pamiati pro pryypynennia rozsliduvannia operatsii «Visla»*. <https://naszwybir.pl/akcja-wisla> (in Ukrainian).

Khruslinska, I. (2023). *Aktsiia «Visla» bula zlochynom proty liudianosti*. <https://zbruc.eu/node/117125> (in Ukrainian).

Yakshcho aktsiia «Visla» ne zlochyn – shcho zh todi zakon? (2023). https://zbruc.eu/node/117133?fbclid=IwAR2RtJ6SyINrINWBOvByMq-Q_y0rzHTKmhCJe4MTIN17akagj219kUx38E (in Ukrainian).

Motyka, G., Stryjek, T., Zajączkowski, M. (2020). *Międzynarodowe aspekty akcji «Wisła»*. Warszawa (in Polish).

Motyka, G. (2023). *Akcja «Wisła» 47. Komunistyczna czystka etniczna*. Warszawa (in Polish).